

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دکتر علی شریعتی

پایان نامه کارشناسی ارشد
گروه آموزشی تاریخ
گرایش ایران اسلامی

عنوان:
**وزارت اشتراکی در عصر ایلخانی و ریشه-
های
(ایرانی و چینی) آن**

استاد راهنما :
سرکار خانم دکتر بشری دلریش

استاد مشاور :
جناب آقای دکتر علی اصغر ذوقی

دانشجو :
سلیمه افراسیابی

بسمه تعالی
مشخصات رساله/پایان نامه تحصیلی دانشجویان
دانشگاه فردوسی مشهد

عنوان رساله/پایان نامه: وزارت اشتراکی در عصر ایلخانی و ریشه‌های تاریخی (ایرانی و چینی) آن

نام نویسنده: سلیمه افراسیابی
نام استاد(ان) راهنما: سرکار خانم دکتر بشری دلریش
نام استاد(ان) مشاور: جناب آقای دکتر علی اصغر ذوقی

دانشکده: ادبیات و علوم انسانی
گروه: تاریخ
رشته تحصیلی: تاریخ ایران اسلامی

تاریخ تصویب: تاریخ دفاع:

مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد
تعداد صفحات: ۱۵۰
دکتری

چکیده رساله/پایان نامه: وزارت از جمله مهمترین مناصب اجرایی - اداری در تاریخ سیاسی ایران است. التزام به انتصاب وزیر بگونه‌ای بود که با هجوم مغولان (۶۱۶ق) به ایران از اهمیت و حضور وزیر در نظام سیاسی نکاست و با تشکیل حکومت ایلخانی (۶۵۴ق) توسط هلاکو این منصب کماکان صاحب نظر و قدرتمند بشمار می‌رفت. در این میان آنچه در عصر ایلخانی قابل تعمق و تأمل است، حضور دو وزیر با قدرت یکسان و محدوده‌ی اختیارات مشابه است. خواجه رشیدالدین فضل‌الله، سعدالدین ساوجی، تاج‌الدین علی‌شاه و غیاث‌الدین محمد رشیدی وزرایی هستند که از آن‌ها با عنوان وزرای اشتراکی یاد شده است. ریشه‌های وزارت توأمان را باید در نظام اداری پیش از عصر ایلخانی و به‌ویژه در دوره آل‌بویه و خوارزمشاهیان جستجو کرد. علاوه بر این گسترش روابط سیاسی، فرهنگی عصر ایلخانی با چین و پیامدهای اثرگذار آن را در ساختار اداری - سیاسی و به ویژه نهاد وزارت را نمی‌توان نادیده گرفت و ردپایی مناصب اشتراکی از جمله وزارت را در نظام سیاسی - اداری چین نیز می‌توان یافت. این رساله بر آن است تا به شیوه‌ی تحلیلی - توصیفی و با استناد به منابع دست اول و مطالعات جدید و اسناد و مکاتبات بازمانده از این عصر فلسفه وجودی مناصب اشتراکی، ریشه‌های آن در نظام اداری - سیاسی پیش از عصر ایلخانی همچنین در سیستم اداری چین را بررسی نماید و دایره اعمال قدرت این وزیران به‌ویژه در عصر ایلخانی و پیامدهای مثبت و منفی آن را مورد بررسی قرار دهد.

تشکر و تقدیر
سپاس خدای را که سخنوران، در ستودن او بمانند و
شمارندگان، شمردن نعمت های او ندانند و کوشندگان، حق
او را گزاردن نتوانند. و سلام و دورد بر محمد و
خاندان پاک او، طاهران معصوم، هم آنان که وجودمان
وامدار وجودشان است؛ و نفرین پیوسته بر دشمنان ایشان
تا روز رستاخیز...

بدون شک جایگاه و منزلت معلم، اجل از آن است که در
مقام قدردانی از زحمات بی شائبه ی او، با زبان قاصر
و دست ناتوان، چیزی بنگاریم .
اما از آنجایی که تجلیل از معلم، سپاس از انسانی است
که هدف و غایت آفرینش را تامین می کند و سلامت امانت
هایی را که به دستش سپرده اند، تضمین؛ بر حسب وظیفه
و از باب " من لم یشکر المنعم من المخلوقین لم یشکر
الله عزّ و جلّ ":

از استاد گرامی سرکار خانم دکتر بشری دلریش که در
کمال سعه صدر، با حسن خلق و فروتنی، از هیچ کمکی در
این عرصه بر من دریغ نمودند و زحمت راهنمایی این
رساله را بر عهده گرفتند.
از استاد محترم جناب آقای دکتر علی اصغر ذوقی که
زحمت مشاوره این رساله را متقبل شدند و نیز در ترجمه
منابع چینی مرا یاری دادند.
از استاد گرامی جناب آقای دکتر جواد عباسی که موضوع
این پایان نامه را پیشنهاد دادند کمال تشکر و
قدردانی را دارم.

سپاسگذارم از جناب آقای دکتر علی غفرانی ، آقای دکتر
علمی سولا، آقای دکتر علی ناظمیان فر ، آقای دکتر
سید حسن رئیس السادات، آقای دکتر فضل نژاد، آقای
دکتر ای هاوو و آقای کمیلی زده و خانم جهانپور به
خاطر یاری و کمک بی دریغشان که سختی های پایان نامه
را برایم آسانتر نمودند

با سپاس از معلم زبان چینیم جناب آقای یاخوی بای و
جناب آقای شالی که با تمام دشواریها مرا تحمل
کردند و در ترجمه منابع چینی مرا یاری دادند.
از دوستانم در جلسه ی هفتگی شنبه و بچه های کوه
جمعه که انرژی هفتگی مرا برای انجام کارهای پایان-
نامه تامین می کردند و از بچه های خوابگاه مریم به

ویژه هم اتاقي هائم که در این مدت آرامش را برایم
فراهم کردند، تشکر می کنم .
و قدردانی می کنم از کارمندان کتابخانه آستان قدس
رضوی به ویژه بخش تالار محققان ، کتابخانه موزه ملی
ایران به ویژه سرکار خانم شاگردپور و جناب آقای
شهیری به خاطر پیگیری هایشان و کتابخانه دانشکده
ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی که مرا یاری
دادند.

تقدیم به مهربان فرشتگانی که:

لحظات ناب باور بودن، لذت و غرور دانستن، جسارت
خواستن، عظمت رسیدن و تمام تجربه های یکتا و زیبای
زندگیم، مدیون حضور آنهاست

تقدیم به پدر و مادرم

و

تقدیم به صدای دلنشینی که هنوز صدایش در ذهنم طنین
انداز می شود که می گفت: دقت کن بیشتر دقت
کن.....

تقدیم به معلم کلاس اولم سرکار خانم رحیم پور

فهرست مطالب

صفحه

۱- مقدمه.....	۵
۲- اهداف و پرسشهای تحقیق.....	۶
۳- فرضیه های تحقیق.....	۶
۴- شیوهی تحقیق.....	۷
۵- پیشینهی تحقیق.....	۸
۶- بررسی منابع.....	۱۰
فصل اول نظام اداری ایران در دورهی قبل و بعد اسلامی(با تکیه بر منصب وزیر.....	
۱-۱- نگاهی کلی به نظام اداری پیش از اسلام.....	۱۶
۱-۲- انتقال مفاهیم اداری به دورهی اسلامی.....	۱۸
۱-۳- نظام اداری ایران ایران پیش از مغول	۲۰
فصل دوم بررسی وزارت اشتراکی (هم عرض) در تاریخ سیاسی ایران پیش از عصر ایلخان.....	
۲-۱- مناصب اشتراکی در تئوریهای سیاسی.....	۳۵
۲-۲- وزارت اشتراکی پیش از عصر ایلخانی.....	۴۲
۲-۳- وزارت اشتراکی در حکومتهای محلی هم عصر با دورهی ایلخانی.....	۴۵

۴۵.....	۲-۳-۱	قراختایان کرمان
۴۸	۲-۳-۲	سلغریان
۴۹.....	۲-۳-۳	آل اینجو
۴۹.....	۲-۳-۴	آل مظفر
۵۱.....	۲-۴	مقامات هم عرض
۵۱.....	۲-۴-۱	دبیر
۵۳.....	۲-۴-۲	ندیم
۵۴.....	۲-۴-۳	وکیل در
۵۴.....	۲-۴-۴	مشرف
۵۶.....	۲-۴-۵	حاجب
۵۶.....	۲-۴-۶	صاحب دیوان
		فصل سوم نظام اداری چین و تأثیرات آن بر نظام اداری ایران عصر ایلخانی
۵۴.....		
	۳-۱	کانالهای ارتباطی دو تمدن ایران و چین در این عصر
۵۹.....		
۶۰.....	۳-۱-۱	ختایان
۶۶.....	۳-۱-۲	اویغورها
۶۸.....	۳-۱-۳	مغولان و تمدن چین
۷۳.....	۳-۱-۴	راه ابریشم
	۳-۲	مناصب اشتراکی و هم عرض در ساختار اداری چین
۷۶.....		
۷۶.....	۳-۲-۱	سلسله هان
۷۹.....	۳-۲-۲	سلسله سونگ

۳-۲-۳	یوان	۸۱
فصل چهارم وزارت اشتراکی در عصر ایلخان.....۸۷		
۴-۱	نظام اداری عصر ایلخانی	۸۸
۴-۲	وزارت در نظام اداری مغول	۹۰
۴-۳	وزارت در عصر ایلخانی	۹۲
۴-۴	وزارت خواجه رشیدالدین فضل الله و سعدالدین ساوجی	۹۵
۴-۵	وزارت تاج الدین علیشاه و خواجه رشیدالدین	۱۰۱
۴-۶	وزارت خواجه غیاث الدین محمد و خواجه علاءالدین محمد	۱۰۶
۴-۷	تداوم وزارت اشتراکی در تاریخ ایران بعد از مغول	۱۰۷
۴-۸	پیامدهای وزارت اشتراکی یا مقامات هم عرض در عصر ایلخانی	۱۱۲
۴-۸-۱	پیامدهای منفی	۱۱۲
۴-۸-۲	پیامدهای مثبت	۱۱۷
نتیجه.....۱۱۹		
کتابنامه.....۱۲۲		
پیوستها.....۱۳۶		

وزیر از بانفوذترین منصب در تاریخ سیاسی - اداری ایران است، مشاوری کاردان و شایسته که پادشاه را در کارهای اجرایی همراهی می‌کرد. گاه چنان قدرتمند بود که پادشاه را تحت تاثیر قرار می‌داد و بر شاه فرمان می‌راند، گاه فرمانبردار و مجری اوامر. در فراز و نشیب تاریخ ایران اهمیت و کارکرد منصب وزارت با شدت و ضعف‌هایی کماکان ادامه یافت و همواره پادشاهان فردی مشاور را در کنار خود بر می‌گزیدند اگرچه با حمله چنگیز خان به ایران در سال ۶۱۶ ق و تشکیل حکومت ایلخانی توسط هلاکو نواده‌ی چنگیزخان در سال ۶۵۴ ق شکاف و نارسایی در نظام دیوانی ایران به وجود آمد، اما مغولان نیز بر این امر واقف بودند که پس از یورش‌ها و جهانگشایی‌ها، ضرورت پی‌ریزی یک نظام اداری بیش از پیش احساس می‌گردد. در فرازهایی از نظام اداری ایلخانی دو وزیر در عرض یکدیگر و در یک منصب بودند این تجربه اداری - سیاسی موضوعی نو در تاریخ ایران نبود چنانچه در دوره آل بویه نیز دو وزیر در یک منصب قرار داشتند. البته در سرتاسر آل بویه وزارت اشتراکی وجود داشت و از زمان عضالدوله به بعد این شیوه را برخی امیران بویه‌ای به کار گرفتند. عنوان این رساله در دو قسمت اساسی حول محور وزارت اشتراکی می‌باشد که در بخشی از آن، به وزارت اشتراکی در عصر ایلخانی به صورت خاص پرداخته شده و سعی بر آن شده است تا حوزه‌ی اختیارات دو وزیر در یک منصب را مشخص نماید. قسمت بعد مربوط به بررسی ریشه‌های وزارت اشتراکی و مناصب هم عرض در ایران و چین است. با توجه به سیر تاریخ مغولان و ارتباط آنان با دربار چین و تاثیرپذیری آنان از فرهنگ و تمدن چینیان، پیش و حتی بعد از استقرارشان در ایران، شناخت نظام اداری چین ضرورت می‌یابد. در این دوره ایلخانان با بهره‌گیری از نظام اداری چین توانستند در ایران حکومتشان را پایه‌گذاری کنند و حتی برخی مفاهیم جدید را به ایران منتقل

کنند. لازم بذکر است که ریشه های نیرومند نظام اداری ایران نیز در این عصر پایه و اساس سیستم اداری ایلخانی را شکل می‌داد و در دوره ایلخانی آمیخته‌ای از دو نظام ایرانی و چینی‌سکاندار اداره‌ی ایران گردید.

۱- اهداف و پرسش‌های تحقیق

وزارت از مباحث حائز اهمیت تاریخ اداری ایران است. در طول حاکمیت ایلخانان به خصوص سه ایلخان پایانی یعنی غازان خان، الجایتو و ابوسعید وزارت متفاوت‌تر از معمول در نظام اداری مطرح می‌گردد و انتصاب دو وزیر هم‌شأن و هم‌قدرت در یک منصب، اقدامی تقریباً نادر توسط پادشاهان است که در این برهه‌ی زمانی مشهود است اهمیت پرداختن به چنین موضوعی در این عصر و ریشه‌های موردی آن، نحوه‌ی اداره‌ی مملکت در ایران عصر ایلخانی را آشکار می‌سازد همچنین احتمال ارتباط بین نظام اداری ایلخانان با چین و پیامدهای حاصل از وزارت اشتراکی در این رساله مورد توجه قرار گرفته است.

پرسش‌های عمده در پیوند با موضوع رساله به شرح زیر است:

۱- استقرار وزارت مشترک یا توأمان مبتنی بر چه علل و اسبابی بوده است؟

۲- حضور دو مقام هم‌عرض در دربار ایلخانی چگونگی و با چه محدوده اختیارات بوده است و چه پیامدهایی بدنبال داشته است؟

۳- وزارت اشتراکی یا توأمان تا چه حد از نظام اداری چین تاثیر گرفته و مبتنی برچه پیشینه‌ایی در نظام اداری ایران بود؟

۲- فرضیه های تحقیق

۱- در تئوری‌های سیاسی از وزارت اشتراکی به طور مستقیم و غیر مستقیم سخن به میان آمده است. هدف از وزارت اشتراکی جلوگیری از تمرکز قدرت یا جلوگیری از انحصار قدرت است. ایلخانان به خاطر اینکه مورد خیانت درباریان قرار نگیرند دست به چنین اقدامی می‌زدند آنان با این اقدام خود به چندین هدف می‌رسیدند، اول آنکه از تمرکز قدرت جلوگیری می‌شد و دسیسه و خیانت کمتر پیش می‌آمد و دوم مالشان محفوظ می‌ماند. آن دو در واقع حکم پاسبان برای یکدیگر را داشتند.

۲- دو وزیر در یک رتبه قرار داشتند و از آنجا که هر کدام روش‌ها و دیدگاه‌های خاص خودشان را داشتند برای کسب قدرت بیشتر تلاش می‌کردند، لذا درگیری و نزاع های زیادی به وجود می‌آمد در عین حال وجود دو وزیر توأمآن از شورش و دسیسه علیه ایلخان و اختلاس توسط وزراء جلوگیری می‌کند و مانع از تشکیل یک جبهه متحد علیه ایلخان می‌گردد.

۳- وزارت اشتراکی قبل از استقرار مغولان در ایران وجود داشت و در موارد لزوم پادشاهان از این سیاست بهره می‌بردند. پادشاه برای آنکه قدرت در دست یک نفر باقی‌نماند فرد دیگری را به این منصب برمی‌گزید تا موازنه و تعدیل در نفوذ قدرتهای زیر دست ایجاد گردد. همچنین مغولان از یک شیوهی سیستماتیک در نظام عشیره‌ای بر خوردار نبودند؛ با این حال آنها در همسایگی سرزمین چین قرار داشتند. در پی هجوم مداوم به مرزها و شهرهای چین، بسیاری از مفاهیم چینی را یاد گرفتند شاخه‌ایی از چنگیزیان در ایران استقرار پیدا کردند و حکومت ایلخانی تشکیل دادند بنابراین نظام اداری آنان تا حدی برگرفته شده از نظام اداری چین است که با مضامین اداری کهن ایران آمیخته شده است.

۴- شیوه‌ی تحقیق

برای پاسخ دادن به این پرسش‌ها با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، گردآوری فیش از کتاب‌های چاپی، مکاتبات و پژوهش‌های موجود بهره گرفته شده است اما از آنجا که در منابع و پژوهش‌ها اشاره‌ای مستقیم در باب وزارت اشتراکی نشده است لذا با استفاده از تحلیل داده‌ها و گزارش‌های موجود به پرسش‌ها پاسخ داده شده است.

۵- پیشینه‌ی تحقیق

در مورد پیشینه موضوع همان طور که مطرح شد پژوهش مستقلی درباره وزارت اشتراکی و ریشه‌های آن انجام نگرفته است اما در بین پژوهش‌ها و منابع مربوط به دوره‌ی مغول و نظام اداری تاریخ ایران و چین اشاراتی به صورت پراکنده وجود دارد به عنوان نمونه می توان به کتاب «دین و دولت در عصر مغول» نوشته شیرین بیانی اشاره داشت. همچنین در بحث ریشه‌یابی وزارت اشتراکی اشاره به فلسفه اجتماع افراد و مدینه فاضله و تحلیل آن در قالب وزارت اشتراکی روند کار را پیچیده کرده است. در مبحث ریشه‌های وزارت اشتراکی در چین، از کتاب‌ها و مقالات لاتین و چینی درباره نظام اداری چین در دوره‌های مختلف استفاده شده است از جمله کتاب‌های «تاریخ کمبریج چین» جلد ۱، ۵ و ۶، «تاریخ نظام اداری چین در دوره سونگ» نوشته‌ی جیمز لیو، «بوروکراسی در دوره‌ی هان» نوشته‌ی هانس بلنشتین^۱ و «ساختار امپراطوری مغول» نوشته‌ی «کیو-ای-هاوو» و غیره. استفاده شده است.

۱-Hans bilenstenin

این رساله با عنوان بررسی وزارت اشتراکی در ایران و ریشه‌های تاریخی (ایرانی و چینی) آن، فرایند و تحولات حاصل از وزارت اشتراکی را در چهار فصل مطرح می‌کند، فصل اول به طور کلی به تاریخ نظام اداری ایران دوره اسلامی پرداخته است البته با نگاهی کلی به نظام اداری ایران پیش از اسلام. با توجه به آنکه رساله حول محور وزارت می‌باشد بنابراین در نظام اداری ایران، وزارت و منصب وزیر به صورت برجسته‌ای بررسی شده است.

در فصل دوم، به بررسی وزارت یا مناصب اشتراکی (هم عرض) در تاریخ سیاسی ایران پیش از عصر ایلخانی پرداخته شده است. در آغاز مناصب اشتراکی مطرح شده در تئوری‌های سیاسی، اندرزننامه‌ها و سیاستنامه‌ها بررسی شده است. در این فصل از دیدگاه‌های جاحظ، خواجه نصیرالدین طوسی، ابن مسکویه و دیگران استفاده شده است و همچنین به ساختار سیاسی آل بویه و قراختاییان کرمان که از وزارت اشتراکی در دستگاه اداری‌اشان بهره گرفته اند و در عین حال به مناصب دیگر مثل دبیر، وکیل‌در، ندیم و غیره که در برخی دوره‌ها تا رتبه وزارت پیش رفتند اما وزیر نشدند، اشاره شده است.

در فصل سوم، نظام اداری چین و تاثیر آن بر نظام اداری ایران عصر ایلخانی بررسی شده است در این فصل بخشی را به نظام اداری چین هم عصر با ایلخانیان اختصاص داده شده است. علاوه بر این، برای شناخت ریشه‌های وزارت اشتراکی در چین به تاریخ نظام اداری چین، حول منصب وزارت اشاره شده است.

فصل چهارم، به بررسی وزارت اشتراکی در دوره ایلخانی پرداخته است. که در آغاز به نظام اداری عصر ایلخانی و وزرای آن دوره اشاره شده است و پس از آن عملکرد های و محدوده اختیارات وزرای مشترک، خواجه رشیدالدین فضل‌الله و سعدالدین ساوجی؛ و تاج‌الدین علی‌شاه گیلانی که با کشته شدن ساوجی وزیر، با رشیدالدین به وزارت منصوب شدند، پرداخته شده است و در پایان

پیامدهای مثبت و منفی وزارت اشتراکی و مقامات هم عرض ارزیابی و بررسی شده است.

۶- بررسی منابع

تاریخ‌های عمومی

این منابع تاریخ بشر را از آغاز خلقت تا عصر مؤلف شامل می‌شود، هر چند اطلاعات کلی می‌باشد اما به صورت مفیدی اطلاعاتی در خصوص زمان نزدیک مؤلف ارائه می‌دهد.

بی تردید مهمترین کتاب در باب این موضوع **جامع التواریخ** رشیدالدین فضل‌الله (۶۴۸-۷۱۷ق) است. وی بیش از بیست سال وزیر دربار سه ایلخان، غازان خان، الجایتو و ابوسعید بود و در کنارش سفیر خان بزرگ مغول قرار داشت که اطلاعاتی در مورد تاریخ مغول و ختا از وی کسب می‌کرد. در این مدت، به ترتیب با سعدالدین ساوجی و تاج‌الدین علیشاه در وزارت شریک بود. با اینکه خواجه از صحنه‌گردانان عصر خود بود اما درباب وزارت اشتراکی مطلب مستقیمی در اثر خود ارائه نداده است و موارد نوشته شده حاصل تحلیل گزارش‌های موجود می‌باشد. وی گزارشی ارزشمند و کلی بواسطه‌ی ختایان حاضر در دربار، در مورد نظام اداری ختا ارائه داده است.

تجارب الامم ابن مسکویه رازی (۴۲۱-۳۲۵ق) از با ارزشترین کتب تاریخی در عصر آل بویه است. تجارب الامم از پیشدادیان آغاز و تا سه سال پیش از مرگ عضدالدوله دیلمی پایان می‌یابد، مسکویه به شرح مفصلی از اقدامات وزرای آل بویه در کتاب خود پرداخته که جهت شناخت ریشه‌های وزارت اشتراکی از اهمیت بالایی برخوردار است.

از دیگر منابع عمومی مورد استفاده از کتاب **روضه الصفا** نوشته‌ی محمدبن خاوندشاه بلخی معروف به میرخواند (۸۳۷-۹۰۷ق) باید نام برد. کتاب شامل یک

مقدمه و هفت فصل می‌باشد که از آغاز آفرینش شروع می‌شود و تا عصر مؤلف یعنی سلطان بهادرخان ادامه می‌یابد. فصل پنجم کتاب به تاریخ چنگیزخان و جانشینانش اشاره دارد و اطلاعات مفیدی از دوره ایلخانی ارائه می‌دهد.

کتاب حبیب السیر فی اخبار افراد البشر بزرگترین و مشهورترین اثر هم‌ام‌الدین بن‌غیاث‌الدین معروف به خواندمیر می‌باشد. وی از مورخان مشهور اواخر تیموری و اوایل صفویه است. این کتاب در بردارنده حوادثی از زمان خلقت تا سال ۹۳۰ق می‌باشد.

منابع سلسله‌ای

مهمترین منابع مورد استفاده در این پژوهش کتاب‌های تاریخ سلسله‌ای است که این منابع با تمرکز بر یک سلسله اطلاعات مهمی را درمورد آن سلسله یا خاندان و نحوه اداره‌ی حکومت شان را ارائه می‌دهد.

تاریخ جهان گشای نوشته‌ی عطاملک جوینی (۶۲۳- ۶۸۱ق)، مورخ معاصر با مغولان و ایلخانان است که به واسطه‌ی حضور مستمرش در دربار مغول مطالب با ارزشی از خود به جای گذاشته است. وی در واقع اولین مورخی است که در زمان استقرار ایلخانان در ایران به ثبت وقایع تاریخی آن دوران پرداخته است. او در کتابش از منابع چینی و مغولی بهره برد و اطلاعات مفیدی از تاریخ مغولان قبل از ورود به ایران ارائه می‌دهد.

تاریخ الجایتو تألیف ابوالقاسم القاشانی، وی از منشیان دربار الجایتو بود. این کتاب که در قرن ۸ ق به صورت سالشمار تألیف شده است، از مرگ غازان خان شروع شده و وقایع دوران وزارت اشتراکی رشیدالدین فضل‌لله و سعدالدین ساوجی و تاج‌الدین علیشاه را نیز ثبت کرده است. هر چند وی در زمره‌ی منتقدین رشیدالدین فضل-

لله وزير بود و در كتاب خويش نيز نتوانسته از غرض ورزي نسبت به رشيدالدين دوري جويد اما اطلاعاتي مفيدي را از روابط بين وزرا و اقدامات آنان ارائه مي‌دهد.

کتاب رجال

از ديگر منابع اين دوره کتاب‌هاي شرح حال و رجال است که در آنها به زندگي و اقدامات شخصيت‌هاي سياسي، مذهبي و علمي توجه مي‌گردد.

کتاب **نسائم الاسحار من لطائم الاخير** نوشته‌ي ناصرالدين منشي کرمانی در قرن ۸ ق تأليف شده است. مي توان اين کتاب را تاريخ عمومي وزيران ايراني دانست که از بزرگمهر وزيرساسانيان آغاز مي شود و با مرگ تاج الدين عليشاه گيلاني پايان مي يابد. از آنجا که مؤلف اين اثر، معاصر با زمان مورد مطالعه‌ي ما است ارزش آن را دو چندان کرده است.

سيفالدين حاجي بن نظام عقيلي مؤلف **آثارالوزراء**، از نويسندگان و دبيران دربار تيموريان در سده‌ي ۹ ق است. وي اين کتاب را در بين سالهاي ۸۷۵ و ۸۹۲ ق تأليف کرده است. مطالب کتاب به شرح زندگي و عملکردهاي وزراء از پيش از اسلام تا شرح حيات وزراي عصر تيموري را شامل مي‌شود. فصلي از کتاب ذکر شده، اختصاص به وزراي چنگيزخان و جانشينانش دارد. همچنين اين اثر به وزراي حکومت‌هاي محلي همچون آل مظفر و غوريان اشاره دارد.

از مهم ترين کتاب‌هاي رجال در قرن پنج قمری **تاريخ الوزراء** نجم‌الدين قمي است. اين کتاب به حيات و کارکردهاي وزراي سلسله سلجوقيان پرداخته است. در لابه لاي کتاب از حضور مقامات درباري هم عرض با منصب وزير سخن به ميان آمده است، که بسيار ارزشمند است.

دستور الوزراء یا خلاصه الاخباری فی بیان احوال الاخبار نوشته خواندمیر از کتب رجالی در شرح حال وزرای معروف تاریخ ایران تا عصر صفویه می‌باشد که به سرنوشت و حیات سیاسی وزرای ایلخانی نیز پرداخته است.

مکاتبات

مکاتبات شامل نامه‌های سیاسی، فرامین نصب و عزل و غیره است که پادشاهان یا افراد برجسته‌ای مثل وزراء به نقاط مختلف می‌فرستند. در این مکاتبات جدای از نحوه نگارش نامه‌ها در آن عصر، مسائل سیاسی و افکار و اندیشه‌های شخص فرستنده نیز مشخص می‌شود که از این طریق پژوهشگر می‌تواند اطلاعات قابل توجهی از آن دوران کسب کند.

دستورالکاتب فی تعیین المراتب اثر محمدبن هندوشاه نخبوانی (وفات ۷۳۶ ق) از جمله این آثار است. مؤلف از منشیان بزرگ اواخر دوران ابوسعید ایلخانی بود. کتاب دارای دو بخش است. بخش اول شیوه‌ی نامه‌نگاری بین امراء، وزراء، شاهزادگان و غیره است و بخش دوم، به ذکر مسائل و اطلاعات دیوانی و مناصب این دوره می‌پردازد و برای شناخت نظام اداری دوره‌ی ایلخانان مورد توجه است.

مکاتبات رشیدالدین فضل‌الله نوشته رشیدالدین فضل‌الله از آثار قابل اعتناء عصر ایلخانان است. خواجه در این کتاب به فرزندان خود که حکمران در مناطق مختلف ایران هستند نامه‌هایی ارسال کرده است. این نامه‌ها حوزه‌ی قدرت خواجه نسبت به وزرای دیگر، همچنین افکار و اندیشه‌های خواجه را نشان می‌دهد. نامه‌های رشیدالدین غالباً در مورد مسائل سیاسی، مالیاتی و اجتماعی نگارش یافته و شامل ۵۳ نامه به پسران و دوستانش و یا کارکنان حکومتی است

سیاستنامه‌ها و اندرزنامه‌ها

در سیاستنامه‌ها اطلاعات با ارزشی از چگونگی نظام اداری - سیاسی کشور وجود دارد. از جمله این کتب :

التاج فی الاخلاق الملوک نوشته ابو عمر محمد بن عمر مشهور به جاحظ (متوفی ۲۵۵ق): این کتاب در قرن ۲ق تألیف شده است. این اثر شیوه حکومتداری ساسانی، در قالب یک الگوی آرمانی جهت حکومت‌های هم عصر خود را شرح داده است و در آن به طور مستقیم به وزارت اشتراکی اشاره می‌شود.

آیین حکمرانی ترجمه کتاب احکام السلطانیه نوشته ابوالحسن محمد بن حبیب معروف به ماوردی (۳۶۴-۴۵۰ق): ماوردی با اشراف دقیقی که بر سیاست عصر خود داشته موفق به تألیف اثری ماندگار در حوزه سیاستنامه نویسی شده است. این اثر در مورد سیاست و شیوهی اداره‌ی مملکت است و در فصل دوم کتاب به انواع وزارت و نحوه انتخاب و انتصاب وزراء پرداخته است.

اخلاق ناصری نوشته خواجه نصیرالدین طوسی (۵۹۷-۶۷۲ق): مؤلف اثر خود را در سال ۶۳۳ق تألیف کرد. خواجه نصیر علاوه بر آنکه منجم و دانشمند بود در سیاست نیز دستی داشت. اخلاق ناصری شامل حکمت اخلاقی، تدبیر منزل و سیاست مدن است که در فصل سوم این کتاب به اشتراک در مناصب می‌پردازد.

قابوس نامه اثر **عنصرالمعالی**: در سال ۴۷۵ق تألیف یافته است. این اثر در واقع اندرزهایی است که مؤلف در چهل و چهار فصل برای پسرش «گیلان‌شاه» نوشته است و در آن توصیه‌هایی از شیوه‌ی حکمرانی، وزارت و رفتار با وزراء، توصیه‌هایی به فرزندش می‌کند.

فصل اول

نظام اداری ایران در دوره‌ی قبل و بعد اسلامی (با تکیه بر منصب وزیر)

- ۱- انگاهی کلی به نظام اداری پیش از اسلام
- ۲- انتقال مفاهیم اداری به دوره‌ی اسلامی
- ۳- نظام اداری پیش از مغول